

ביטול תקנות חכמים – למה ומתי

עודד בן מנחם

פתיחה

בכמה מקומות בפרק ראשון של מסכת כתובות מוזכרת תקנת יום הנישואים. המשנה הראשונה במסכת פותחת בהגדרת היום שבו מותר להתחתן: "בתולה נשאת ליום הרביעי ולאמנה ליום החמישי, שפעמיים בשבת בתי דינין יושבין בעיירות, ביום השני וביום החמישי, שאם היה לו טענת בתולים היה משכים לבית דין". (כתובות ב ע"א)

במשנה מובא גם הטעם לתקנה זו: חכמים רצו שאם הבעל יגלה שאשתו הטרייה לא בתולה, הוא ילך מיד לדון על זה בבית דין. כך לא ייווצר חשש שהבעל יחכה כמה ימים עד לכינוס בית הדין. תקנה זו נקבעה בעקבות תקנתו של עזרא הסופר שבתי הדין ישבו בימים שני וחמישי. בהמשך הפרק הגמרא מביאה עוד כמה טעמים מדוע תיקנו חכמים לבתולה ביום רביעי ולאמנה ביום חמישי: (1) הברכה שנאמרה במעשה בראשית לדגים ביום החמישי ולאדם בשישי;¹⁴⁴ (2) גזרה שאדם ישב עם אשתו שלושה ימים לפני שיצא לעבוד;¹⁴⁵ (3) גזרה שאדם יעמול על סעודת החתונה שלושה ימים.

הציווי להתחתן בימים רביעי וחמישי הוא תקנת חכמים. אנו רואים במסכת כתובות שאפילו בשעת הגזרה על בנות ישראל שכל בתולה שתינשא תיבעל להגמון לפני חתונתה, חז"ל לא עוקרים את התקנה לגמרי אלא רק דוחים את יום התקנה. אבל בימינו לתקנה זו אין שום תוקף וכל אחד מתחתן באיזה יום

¹⁴⁴ ראו הסבר לטעם זה בהמשך המאמר.

¹⁴⁵ בטעם זה מדובר על אלמנה שאין בנישואיה שבעת ימי משתה, ולכן רוצים שהבעל יהיה אתה שלושה ימים לפני שהוא חוזר לעבוד. היא מתחתנת ביום חמישי ואז הבעל אתה בימים חמישי, שישי ושבת.

שהוא רוצה. כמעט כל הטעמים לתקנה זו התבטלו, ולכן תקנה זו התבטלה. מנגד בימינו אנו מקיימים כמה וכמה תקנות חכמים שאף שטעמן בטל הן לא התבטלו.

במאמר זה ארצה לברר את תוקפן של תקנות חכמים וגזירותיהם, מתי אפשר לבטלם ומתי אי אפשר.

תוקף סמכותם של חכמים

לפני שנעסוק בביטול תקנות חכמים, נראה מהו תוקף סמכותם של חכמים לגזור גזירות ולתקן תקנות. על ידי בדיקת תוקף סמכותם של חכמים, נוכל לראות מה יחסינו לתקנות ולגזירות של חכמים, ומה אנו יכולים לעשות בנוגע אליהן.

יש מחלוקת בין הרמב"ם והרמב"ן על תוקף סמכותם של חכמים:¹⁴⁶ הרמב"ם שואל מדוע מברכים על מצוות דרבנן: "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו", שהרי לא ה' לא ציווה אותנו על מצוות דרבנן. הוא עונה שה' ציוונו להקשיב לדברי חכמים משום הציווי "לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך מין ושמאל" (דברים יז, יא). חכמים ציוו אותנו על המצוות האלה, ואנו מצוים להקשיב לדברי חכמים. לכן מברכים גם על מצוות דרבנן "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו". לפי הרמב"ם, כוחם של חכמים לגזור גזירות ולתקן תקנות הוא מדאורייתא. אמנם המצוות שתיקנו חכמים והגזרות שגזרו לא מקבלות מעמד של מצוות דאורייתא אלא של מצוות דרבנן, אבל הציווי לשמוע לדברי חכמים ולקיימם הוא מהתורה. חיוב קיום מצוות ואיסורים מדרבנן הוא ברמת חיוב קיום מצוות ואיסורים מדאורייתא.

הרמב"ן חולק על דברי הרמב"ם. הוא טוען שהרמב"ם בונה חומה גבוהה סביב דברי חכמים, אבל הבעיה היא שחומה זו חלשה וקל מאוד לפרוץ אותה. כוונתו במשל זה היא שהרמב"ם מייקר את דברי חכמים כשהוא אומר שרמת החיוב שלהם היא מהתורה. הבעיה בכך היא שכאשר מסתכלים על מעמד

¹⁴⁶ המחלוקת מופיעה ב"ספר המצוות" לרמב"ם השורש הראשון, והרמב"ן עליו.

חיובי חכמים בתלמוד רואים שהסברה של הרמב"ם לא נכונה וזה ממוטט את המעמד הגבוה שהעניק הרמב"ם לתקנות חכמים. הוא מביא מספר לא מבוטל של הוכחות מדוע חיובי דרבנן קלים יותר מחיובי דאורייתא. אחת מהוכחותיו היא שכאשר מגיע לידינו מצב של ספק בדבר שתוקף חיובו הוא מהתורה או מחמירים, ואילו כאשר מגיע לידינו מצב של ספק שתוקף חיובו הוא מדברי חכמים או מקלים. עוד הוכחה היא שאנו מוצאים הרבה פעמים בגמרא שאומרים שמגיע עשה של דאורייתא ודוחה עשה של דרבנן. לכן הרמב"ם סובר שמעמדם של חיובי דאורייתא גבוה ממעמדם של חיובי דרבנן. יוצא שהרמב"ם מעניק לדברי חכמים את אותה רמת חיוב של דברים דאורייתא, ואילו הרמב"ם מעניק לדברי חכמים רמת חיוב פחותה יותר, חיוב מדרבנן.

כנראה לפי הרמב"ם יהיה קשה יותר לבטל תקנות או גזרות של חכמים מכיוון שלפיו תוקף החיוב בתקנה או בגזרה הוא מדאורייתא. לעומת זאת לרמב"ם יהיה קל יותר לבטל תקנות וגזירות של חכמים מכיוון שתוקף החיוב הוא פחות, הוא רק מדרבנן.

גזירות לעומת תקנות

הגמרא מספרת על גזירות שגזרו חכמים ועל תקנות שהם תיקנו. גזירת חכמים היא קביעת סייג למצוות התורה כדי לגרום לאדם לקיים מצווה או להרחיק אותו מהעבירה. תקנת חכמים היא הוספה שהוסיפו חכמים כדי להנהיג הנהגה מסוימת. נביא דוגמה לגזרת חכמים ודוגמה לתקנת חכמים:

גזרת חכמים: חכמים חששו שאדם יבוא לתקן כלי נגינה שהתקלקל בשבת משום שהוא רוצה לנגן בו, ולכן גזרו שאסור לנגן בכלי נגינה בשבת.

תקנת חכמים: חכמים תיקנו חגים כמו חנוכה ופורים כדי להודות על ניסים שקרו לעם ישראל במהלך ההיסטוריה.

במאמר נעסוק גם בביטול גזרת חכמים וגם בביטול תקנת חכמים במצב שבטל טעמן.

תקנה שלא התפשטה

כדי שתקנת חכמים תקבל את תוקפה, על העם לקבל אותה. אם העם מקבל את התקנה אז התקנה מתקיימת ואי אפשר להפר אותה. אבל אם העם לא מקבל את התקנה אז התקנה כלל לא מתקיימת. לדוגמה: עזרא תיקן שגברים ששימשו מיטתם חייבים לטבול לפני לימוד תורה (בבא קמא פב ע"ב). העם לא קיבל על עצמו את התקנה הזאת ולא קיים אותה, ולכן תקנה זו התבטלה. אם תקנה זו הייתה מתקבלת כנראה שהיינו חייבים לקיים אותה גם בימינו. בעצם כוחן של תקנות חכמים חל רק אם העם קיבל על עצמו את התקנה. אם העם לא מקבל על עצמו את התקנה, התקנה מתבטלת. העם הוא זה שמחליט אם התקנה תתקיים. אם בית דין מתקן תקנה או גוזר גזירה שאין הציבור יכול לעמוד בה, אז הציבור לא מקיים את התקנה או הגזירה והיא לא חלה. הדרך שבה הציבור לא מקבל את התקנה היא שהוא לא מקיים אותה. אם הוא לא מקיים אותה הוא מכריז שזו גזירה שאין הציבור יכול לעמוד בה. אין פה מרד אקטיבי נגד התקנה, אלא חוסר קבלה שקט. לאור זאת יכול להיות שאפשר לבטל תקנה שפעם הציבור היה יכול לעמוד בה, ובימינו הציבור לא יכול לעמוד בה. נבחן כמה תקנות וגזירות של חכמים שהתבטלו, וננסה לברר מדוע הן התבטלו. לאור זאת נראה מה הכלים שבידינו לבטל תקנות וגזירות של חכמים.

תקנת יום הנישואין

כפי שהצגנו בפתיחת המאמר, חז"ל תיקנו שבתולה נישאת ביום רביעי ואלמנה ביום חמישי. בגמרא (כתובות ג ע"ב) ראינו שאפשר לא לשמוע לתקנה זו רק במקרים קיצוניים, כמו שעת סכנה. אך בימי הראשונים, וגם בימינו, אנו רואים שאפשר להתחתן גם בימים אחרים. לדברי הרא"ש בימיו נהגו להתחתן ביום שישי. הוא אומר שמשום שאין באף יום בשבוע בתי דין

קבועים אז אפשר להתחתן בכל יום.¹⁴⁷ הוא מוסיף שלא מחייבים אדם להתחתן דווקא ברביעי או חמישי בגלל הברכות כי טעם זה לא מספיק חזק כדי לחייב אדם להתחתן דווקא בימים אלו. הטעם העיקרי של תקנה זו לדעתו הוא שישכים לבית דין, וטעם זה בוטל (רא"ש כתובות, פרק ראשון סימן ג). גם בעלי התוספות טוענים את אותה טענה (תוספות ג ע"א ד"ה: "אי איכא").

אנו רואים שבימינו יש בתי דין קבועים בכל יום, ואפשר להתחתן בכל יום בשבוע מלבד שבת.¹⁴⁸ יש חתונות בכל ימות השבוע ואין מי שמוחה על כך. אנו רואים פה תקנה שבטל טעמה, ומכיוון שבטל טעמה היא התבטלה. הריטב"א אומר שהסיבה שתקנה זו התבטלה היא שטעמה ידוע לנו (ריטב"א ג ע"ב דה: "אי איכא"). הוא סובר שהסיבה שהטעם לתקנה זו כתוב במשנה היא כדי שאם יבוטל טעמה של התקנה, תבטל התקנה. החכמים שתיקנו את התקנה תיקנו אותה על דעת זה שאם יבטל טעם התקנה, תבוטל התקנה. לפי הריטב"א, רק במצב כזה אפשר לבטל תקנות חכמים (מלבד האפשרות לבטל תקנות חכמים בבית דין).

שלא כדברי הריטב"א, נראה כי בגרסה המקורית של המשנה לא היה כתוב מדוע בתולה נישאת ביום רביעי. ככל הנראה המשנה פשוט הביאה את הכלל שבתולה נישאת ביום רביעי ואלמנה ביום חמישי. בתלמוד הירושלמי (כתובות א) בר קפרא מסביר את התקנה המופיעה במשנה. הוא אומר שבתולה נישאת ביום רביעי בגלל ברכת פרו ורבו שנאמרה לדגים ביום חמישי, ובעולה נישאת ביום חמישי בגלל ברכת פרו ורבו שנאמרה לאדם ביום שישי. כוונתו היא שהאדם יתחתן ביום רביעי ויבעל את אשתו הבתולה באור ליום חמישי, כלומר ביום שנאמרה בו ברכה לדגים. כאשר אדם נושא אלמנה הוא מתחתן אתה ביום חמישי ובוועל באור ליום שישי, כלומר ביום

¹⁴⁷ כמובן הבעל חייב לטרוח בהכנות לחתונה ולשקת עם אשתו לפחות שלושה ימים.

¹⁴⁸ יש בנשיאת האישה מעשה של קניין שאסור בשבת.

שנאמרה בו ברכה לאדם.¹⁴⁹ בר קפרא מביא טעם שונה מהטעם שהמשנה מביאה מכיוון שהמשנה המלאה לא הייתה בידו. לאחר ימי בר קפרא ראו חכמים שהמשנה חסרה והוסיפו את הטעם. לכן נראה שטענתו של הריטב"א קשה, שהרי הטעם הוסף מאוחר יותר.¹⁵⁰

כרם רבעי

כרם רבעי היה עולה לירושלים מהלך יום לכל צד... ואמר עולא ואיתימא רבה בר עולא א"ר יוחנן: "מה טעם? כדי לעטר שוקי ירושלים בפירות". ותניא כרם רבעי היה לו לרבי אליעזר במזרח לוד בצד כפר טבי, וביקש ר' אליעזר להפקירו לעניים. אמרו לו תלמידיו: "רבי כבר נמנו חבריך עליו והתירוהו."

(ראש השנה לא ע"ב)

כאשר עץ פרי מגיע לשנתו הרביעית כבר אפשר לאכול את פירותיו, אך צריך לפדות אותם בכסף. את הכסף מעלים לירושלים, קונים בו מאכל ומשקה, ואוכלים אותו שם לפני ה'. חכמים תקנו שאנשים הגרים מהלך פחות מיום הליכה לירושלים לא יכולים לפדות את הפרות בכסף במקום מגוריהם, אלא הם חייבים להעלות את הפירות לירושלים ולמכור אותם או לאכול אותם שם. הטעם לתקנה זו הוא כדי לייפות את ירושלים ולקשט אותה בפירות. לאחר חורבן הבית בטל טעם תקנה זו לחלוטין משום שלאחר החורבן כבר אין נוכחות יהודית בירושלים. להלכה, פסק הרמב"ם שאפשר לחלל פירות נטע

¹⁴⁹ הסיבה שבתולה נבעלת ביום שבו נאמרה ברכה לדגים, ואלמנה נבעלת ביום שבו נאמרה ברכה לאדם היא שהדגים פרים ורבים יותר מבני האדם ובתולה צריכה לרבות יותר מהאלמנה. זאת יכולה להיות הסיבה שטעמם של בתולה ואלמנה שונה לפי בר קפרא.

¹⁵⁰ את הרעיון הזה מביא ר' שמואל יפה אשכנזי בספרו "היפה מראה" על כתובות א, א.

רבעי בכל מקום. כבר בימי ר' אלעזר, רבן יוחנן בן זכאי ביטל את התקנה.¹⁵¹ הוא עשה זאת משום שכבר לא היה טעם לקיימה. אנו רואים בסיפור זה מקרה שבגלל שבטל הטעם בטלה התקנה, ואין מחלוקת על ביטול התקנה.

מים אחרונים

חכמים תיקנו שחובה ליטול ידיים אחרי כל ארוחה לפני ברכת המזון. דין זה נקרא מים אחרונים (חולין קה ע"ב). הטעם לדין זה הוא שברוב הסעודות השתמשו בסוג של מלח הנקרא מלח סדומית, ומלח זה מעוור במגע עם העיניים. כדי למנוע דבר זה חכמים חייבו מים אחרונים.

השו"ע כותב שמים אחרונים חובה (שו"ע קפא, א), אך כמה סעיפים אחר כך הוא כותב שיש שאינם נוהגים ליטול מים אחרונים (שם, י). ה"משנה ברורה" כותב (קפא סימן קטן ב) שהטעם של אלה שאינם נוהגים ליטול ידיים אחרי הארוחה הוא שמלח סדומית כבר לא מצוי בימינו ולכן אין צורך בנטילה זו. אם כן, השו"ע והרמ"א פותחים אפשרות לא ליטול ידיים אחרי הארוחה כשהם אומרים שיש כאלה שלא נהגו.

גם בעלי התוספות אומרים שבימיהם לא נהגו מים אחרונים (עירובין יב ע"ב ד"ה מ"מים אחרונים חובה"). הם מביאים שתי אפשרויות מדוע: או כיוון שלא היה בימיהם מלח סדומית או כיוון שלא נהגו בימיהם לטבול את האצבעות במלח ואז אין חשש שהעיניים יסומאו. יש חכמים כמו ה"מגן אברהם" האומרים שצריך להיזהר במים אחרונים גם בימינו (קפא סימן קטן י), אך רוב העולם אינו נוהג ליטול ידיים אחרי הסעודה.

אנו רואים פה תקנת חכמים שבטל טעמה ובסופו של דבר היא התבטלה. אמנם יש מחלוקת בין האחרונים אם תקנה זו התבטלה או לא, אך הדעה

---

¹⁵¹ מלשון הגמרא נראה שריב"ז התיר את התקנה באופן אקטיבי: "אמרו לו תלמידיו: 'רבי כבר נמנו חבריך עליו והתירוהו' מאן חבריך? רבן יוחנן בן זכאי" (ראש השנה לא ע"ב).

הרווחת היא שתקנה זו התבטלה. כמו כן אפשר לראות שעם הדורות פחות ופחות אנשים שמרו על תקנה זו ולכן קיומה התרופף.

שמא יתקן כלי שיר

ואלו הן משום שבות ... ולא מטפחין ולא מספקין ולא מרקדין.

(ביצה לו ע"ב)

בקטע זה הגמרא מביאה שלוש פעולות הקשורות לריקוד האסורות בשבת מדברי חכמים: לתופף על הירך (מטפחין), למחוא כפיים (מספקין) ולרקוד. הסיבה לאיסור היא משום חשש שבגלל הריקודים יכין או יתקן כלי נגינה בשבת, ולכן חכמים גזרו שאסור לעשות פעולות אלו.¹⁵²

על גזרה זו כתבו בעלי התוספות: "פרש"י שמא יתקן כלי שיר. ומיהו לדידן שרי, דדוקא בימיהן שהיו בקיאים לעשות כלי שיר, שייך למגזר. אבל לדידן, אין אנו בקיאים לעשות כלי שיר, ולא שייך למגזר" (ביצה ל ע"א ד"ה "תנן אין מטפחין ואין מרקדין").

בעלי התוספות מפרשים בפשטות שבזמנם של חכמים היו בקיאים בהכנת כלי שיר ולכן יש סיבה לאסור, אבל בימיהם אנשים לא בקיאים בהכנת כלי שיר ולכן אין סיבה לאסור. השו"ע פוסק שאסור לרקוד ולעשות את הפעולות הקשורות לריקוד. לעומתו הרמ"א, בדומה לבעלי התוספות, מתיר משום שבזמננו אנשים אינם בקיאים בהכנת כלי שיר (שו"ע שלט, ג ורמ"א שם). המשנה ברורה מדייק שההיתר לרקוד הוא רק לדבר מצווה (שלט סימן קטן ח). בימינו רוקדים בשבת לדבר מצווה¹⁵³ ולא חוששים לגזרה זו. גם המעטים שמוחאים כפיים בשינוי, כדרך שמתיר השו"ע, רוקדים. אם כן, טעמה של גזירת חכמים זו בטל לחלוטין ולכן בטלה הגזירה.

אנסה להסביר את הסיבה לגזירת גזירה זו ואת הסיבה לביטולה. כנראה בימיהם של חכמים רוב האנשים ידעו להכין כלי נגינה ולתקן כלי נגינה אם

¹⁵² אסור לתקן ולהכין כלי נגינה בשבת, אך מעיקר הדין מותר לנגן.

¹⁵³ ריקוד לשם שמחה בשבת נחשב כדבר מצווה.

התקלקלו. זה היה נפוץ שבשעת ריקוד או שמחה מישהו היה מכין או מביא כלי נגינה. חכמים חששו שאדם יכין כלי נגינה בשבת, או יתקן אותו בלי לשים לב ולכן גזרו שאסור. אבל עם התפתחותם של כלי הנגינה אנשים כבר לא היו בקיאים בהכנת כלי נגינה ובתיקונם, ולכן כבר אין טעם לשמור על הגזירה.

חכמים גם גזרו שאסור לנגן בכלי נגינה בשבת משום שמא יתקן כלי שיר. הם חששו שהכלי יתקלקל תוך כדי הנגינה והמנגן יבוא לתקן את הכלי בשבת. במסכת סוכה המשנה אומרת שאסור לנגן בחליל בשמחת בית השואבה בשבת וביו"ט. בעלי התוספות מפרשים שם:

שאינו דוחה לא את יו"ט ולא את השבת – אע"ג דחליל אינו אסור אלא משום שמא יתקן כלי שיר, כמו "לא מספקין ולא מטפחין, דפ' משילין". (ביצה דף לו:) וקיי"ל דאין שבות במקדש? בית השואבה שאני, כדאמרין בגמרא דאינה אלא משום שמחה יתירה.

(תוספות סוכה נ ע"א)

בעלי התוספות מסבירים שלכאורה היה צריך להיות מותר לנגן בחליל במקדש גם בשבת וביו"ט כי חליל אסור רק משום איסור שבות של חכמים ובמקדש לא חל איסור זה. הם מתרצים שהסיבה שאסור לנגן בשמחת בית השואבה כאשר היא חלה בשבת וביו"ט היא משום שנגינה זאת היא רק לצורך שמחה יתירה (ולא לצורך מצווה).

השו"ע פוסק להלכה שאסור לנגן בכלי נגינה בשבת, אבל הוא לא מביא את הטעם. הוא פשוט כותב ש"השמעת קול בכלי שיר אסורה". הרמ"א מחזק אותו וגם לא מביא את הטעם (שו"ע שלח, א ורמ, א שם). רק המשנה ברורה מביא את הטעם: "בכלי שיר – לאו דוקא בכלי שיר אלא אף ביד כגון להכות כף אל כף היכא שהוא דרך שמחה ושיר אסור כמ"ש בסימן שלט ס"ג מטעם שמא יתקן כלי שיר" (משנה ברורה שלח, סעיף קטן א).

המשנה ברורה מפנה אותנו לסימן הבא שבו מדובר על איסור ריקוד בשבת. הוא אומר שהטעם שאסור לנגן בשבת הוא מאותו הטעם שאסור לרקוד בשבת. אנו רואים שהרמ"א נותן היתר לרקוד בשבת מאותו הטעם. אם כך, האם יכול להיות שהוא מתיר גם לנגן בשבת?

אני רוצה להציע שהסיבה שהרמ"א התיר לרקוד בגלל הטעם שמא יתקן כלי שיר, ולא הזכיר את הטעם הזה באיסור נגינה הוא שבזמנו של הרמ"א היה נהוג לרקוד בשבת (כי בטל הטעם). לעומת זאת בזמנו היה אסור לנגן בשבת בגלל גזרה אחרת, והיא האיסור להשמיע קול ערב משום שמא יתקן כלי שיר. לכן הוא לא התיר לנגן בשבת. הוא לא כתב את הטעם לאיסור נגינה כיוון שאז היה אפשר לחשוב שהוא מתיר גם לנגן בשבת כי לשתי הגזרות אותו הטעם. הסיבה שבעלי התוספות לא התירו לנגן בשבת היא שבזמנם לא נהגו העם לנגן בשבת. כיוון שהעם לא נהגו לנגן בשבת, בעלי התוספות לא התירו. לעומת זאת בזמנם נהגו אנשים לרקוד בשבת, ולכן הם התירו לרקוד.

שחיקת סממנים

חז"ל גזרו שלא לקחת תרופות בשבת. הסיבה לאיסור זה הוא "משום שחיקת סממנים". בעבר היו מכינים תרופות על ידי טחינה של צמחים האסורה בשבת מדאורייתא. חז"ל חששו שמרוב להיטות לקחת תרופה אדם יבוא לטחון בשבת ויעבור על איסור תורה.

הגמרא במסכת עבודה זרה (כח ע"ב) מתירה להשתמש בתרופה בשבת כאשר אין חשש שישחוק סממנים, כגון במצב שהסממנים כבר נשחקו לפני שבת. השו"ע פוסק שלחולה שאין בו סכנה אסור לקחת תרופות בשבת משום גזירת שחיקת סממנים (שו"ע שכח, א). הרב אליעזר מלמד מתיר לקחת בשבת תרופות שיוצרו במפעל משום שאין חשש לגזירה זו, ואוסר לקחת תרופה שלא יוצרה במפעל משום גזירה זו (פניני הלכה שבת חלק ב' כח, ד).

אם כן, הגזירה בוטלה לחלוטין על תרופות שיוצרו במפעל משום שתרופות אלו שונות לחלוטין מהתרופות שלקחו פעם, ואין בהן הכנה היכולה להביא לשחיקת סממנים בשבת. אין פה ביטול גזירה כלל כי לקיחת כדורים שיוצרו במפעל שונה לחלוטין מלקיחת תרופה שיוצרה בבית. הגזירה על תרופות שיוצרו בבית לא התבטלה, ואני רוצה לטעון שהיא לא התבטלה כי לא בטל טעמה. גם בימינו יש חשש שאדם ירצה להכין "תרופת סבתא" בשבת ובטעות ישחק סממנים, ולכן לא נתבטל טעמה של גזירה זו והיא לא בטלה.

פסיקת ההלכה על ביטול תקנות חכמים

לאחר שראינו דוגמאות לתקנות וגזירות שרובן בטלו כי בטל טעמן, נדון בהלכות העוסקות בביטול תוקנה או גזירה.

הרמב"ם פוסק להלכה שבית דין יכול לבטל תקנה או גזירה של בית דין שהיה לפניו, רק אם הוא גדול ממנו בחכמה ובמניין (הלכות ממרים ב, ב). זאת הגדרה בעייתית מעט משום שאי אפשר לאמוד חכמה. בנוגע למניין, הרמב"ם מסביר שבית דין הגדול במניין זה בית דין של שבעים ואחד (סנהדרין) שכל הדור קיבלו את סמכותו.

הראב"ד (שם) חולק על הרמב"ם. הוא מביא את תקנת כרם רבעי שהתבטלה למרות שלא היה בית דין גדול בחכמה ובמניין, ולכן קשים דבריו של הרמב"ם. הכסף משנה (שם) מתרץ שבית הדין של רבן יוחנן בן זכאי שביטל את תקנת העלאת הפירות לירושלים, היה גדול בחכמה ובמניין מבית הדין שתיקן תקנה זו.

למרות זאת עדיין קשה על טענתו של הרמב"ם כי ברוב התקנות שהובאו לעיל הרמב"ם פוסק שלא התבטלה התקנה אף על פי שבטל הטעם. למרות זאת ראינו שרוב התקנות שהובאו התבטלו אחרי תקופת הגמרא גם כשאין בית דין גדול במניין מבית הדין שתיקן את התקנה. שיטת הרמב"ם לא התקבלה.

ראינו בסוגיות שהובאו שבעלי התוספות מבטלים תקנות שבטל טעמן: הם מספרים שבימיהם לא נהגו מים אחרונים מכיוון שסיבת האיסור כבר לא הייתה רלוונטית. הם גם אומרים שאין טעם לאסור על ריקוד בשבת משום שהיום אנו כבר לא בקיאים בתיקון כלי שיר. גם הרמ"א מספר שבזמנו היו רוקדים בשבת. אותו דבר אנו רואים גם בחתונה בימים אחרים מימי הנישואים האמורים בתקנה. בזמנם של בעלי התוספות היו מתחתנים ביום שישי, ומכיוון שבטל הטעם הם לא ראו סיבה לאסור.

מה השתנה מימי הגמרא שבהם קיום התקנות והגזרות היה חובה, לימיהם של בעלי התוספות? אפשר לבחון מקורות מתקופת הגאונים ולראות שלאט לאט התקנה מתרופפת. למשל: רב עמרם גאון כתב שמים אחרונים חובה משום

ש"חובה שלא יסתכן" (סדר רב עמרם גאון, סדר פסח ד"ה "אבל מים"). אפשר לשער שמכיוון שהתקנה הפכה ל"חובה שלא יסתכן", היא התרופפה כאשר כבר לא הייתה סכנה. אנשים ראו שיש פה רק חובה שלא יסתכן, ואם אין פה סכנה אז אין סיבה לקיים את התקנה. עד לתקופתם של בעלי התוספות התקנה כל כך התרופפה שכבר לא קיימו אותה. בעלי התוספות החליטו שלא לחייב את העם לקיים את התקנה הזאת שנית, וכך התבטלה התקנה.

בספר "תשובות הגאונים" המחבר מספר שבימיו רוקדים בשבת אף שאסור (גאונים קדמונים, סימן צב). הוא אומר שהסיבה שלא מוחים בידי הרוקדים היא כדי שיחטאו בשגגה ולא יחטאו במזיד, כלומר אפילו אם נגיד להם שזה אסור זה לא יעצור אותם. כנראה הם התחילו לרקוד משום שחשבו שבטל הטעם לאיסור כי הם כבר לא היו בקיאים בתיקון כלי שיר. או אולי הם רקדו משום שהם פשוט לא ידעו שזה אסור. אפשר לשער שרבים מבעלי התוספות כבר נולדו למציאות שבה אנשים רוקדים בשבת. יכול להיות שהם לא הכירו את התשובה הזאת, ופסקו שמותר לרקוד כי בטל הטעם. וגם אם הם הכירו את התשובה הזאת, יכול להיות שהם חלקו עליה או שהם לא ראו סיבה לאסור כאשר בטל הטעם. כך או כך, הם החליטו שלא לחייב מחדש בתקנה זו כאשר כבר בטל הטעם.

לא מצאתי מקור ברור על תקנת יום הנישואים, אבל אפשר לשער שהיא החלה להתרופף עם ירידת קרנה של יהדות בבל וחורבן בתי הדין שבה.¹⁵⁴ אנשים ראו שאין בתי דין קבועים וחשבו שאין טעם להתחתן בימי רביעי וחמישי. בימיהם של בעלי התוספות לא היו בתי דין קבועים ונהגו להתחתן ביום

---

¹⁵⁴ יש אפשרות אחרת להסביר מדוע תקנת יום הנישואין התרופפה. הרב יהודה ברנדס מסביר במאמרו "מועד הנישואין" שתקנת יום הנישואין באה כדי לאפשר לבעל לטעון טענת בתולים. עם השנים נוצרה התנגדות לטוענים טענת בתולים משום שטענה זו פוגעת בצניעות האישה. טענת הבתולים הפכה מדבר חיובי לדבר שלילי, ולכן התרופפה התקנה ואף הופסקה לגמרי.

שישי. העם לא קיים את התקנה ולכן גם במקרה זה החליטו בעלי התוספות שלא לחייב את העם לחזור להתחתן בימים אלו משום שבטל הטעם. נראה שדעתם של בעלי התוספות דומה לזו של הרמב"ן שראינו בתחילת המאמר. הרמב"ן סובר שתוקף חיובם של תקנות חכמים אינו מהתורה, ונראה שבעלי התוספות סוברים שיש מקום להקל בחיובי דרבנן כמוהו. אם תוקף חיובם של תקנות חכמים היה מהתורה לדעתם של בעלי התוספות, אז הם לא היו נותנים תוקף הלכתי לביטול התקנות ואף היו פוסקים שצריך לחזור ולקיים אותן. כנראה בעלי התוספות והרמב"ן סוברים שהסמכות של חכמים לתקן תקנות נובעת מהסכמת העם לקבל את התקנות, ומההיגיון הפשוט לשמוע לחכמים בגלל חכמתם ובגלל רצונם בטובתו של העם. לפיכך כאשר העם לא מקבל את התקנות, ההיגיון לקיים את התקנה מתבטל וקיום התקנה אינה טובתו של העם. לכן בעלי התוספות והרמב"ן יהיו פתוחים לבטל את התקנה.

בתחילת המאמר ראינו שאם העם לא מקבל את התקנה, התקנה מתבטלת.¹⁵⁵ אני רוצה להציע שהעם הוא זה שאחראי גם על המשכיות תקנות חכמים. ראינו מקרים שהעם כבר לא מקיים תקנות וגזרות שגזרו חכמים, ולכן הן כבר לא חובה הלכתית. העם מצביע ברגליים. אם העם מפסיק לקיים תקנה אז התקנה מתבטלת. אולי הראשונים שכבר לא מקיימים את גזרות חכמים עוברים על דברי חכמים, אבל כאשר כל העם עושה את זה התקנה מתבטלת מאליה. אם הטעם בטל עדיין לא מתבטלת התקנה, אבל אם העם מפסיק לקיים את התקנה אז היא מתבטלת. תקנות שלא התבטלו הם תקנות שעם ישראל המשיך לקיים לאורך הדורות עד ימינו.

---

¹⁵⁵ נזכיר שוב שאי קבלת התקנה אינה מרד של העם, אלא מצב שבו העם פשוט לא מקיים אותה.

מסקנות לימינו

כדי לבטל תקנה שהעם מקיים צריך בית דין הגדול בחכמה ובמניין מבית הדין שתיקן את התקנה. בימינו אין לנו דבר כזה משום שאין סנהדרין, ולכן איננו יכולים לבטל תקנות וגזרות שהעם שומר. אבל השאלה היא מה דינן של תקנות שגם בטל טעמן וגם העם לא מקיים אותן. לאור מאמר זה, אני רוצה לטעון שכאשר העם מפסיק לקיים תקנה התקנה מתבטלת מאליה, ואף פוסקי ההלכה של הדור יסכימו שהתקנה התבטלה ולא צריך לקיימה.¹⁵⁶

---

¹⁵⁶ במאמר הסתמכתי על דעת בעלי התוספות. כפי שראינו במאמר, הם נתנו אשראי לביטול תקנות פסיבי של העם. דעתו של הרמב"ם נשארה עומדת, והוא סובר שאי אפשר לבטל תקנות וגזירות של חכמים בלא בית דין גדול מבית הדין שתיקן את התקנה בחכמה ובמניין. אפשר היה להעמיד את ביטול התקנות במחלוקת בעלי התוספות והרמב"ם, ובעקבותם במחלוקת שו"ע ורמ"א ומחלוקת אשכנזים ספרדים. לדעתי לא נכון להעמיד את המחלוקת כך משום שדעת תוספות היא הדעה שהתקבלה בעם, ורוב העם לא מקיים את התקנות שראינו במאמר. לכן מסקנת המאמר נכונה לכל העם.